

ЭТНОЭКОЛОГИК МАДАНИЯТНИ ЎРГАНИШГА ИЖТИМОИЙ-ГЕОГРАФИК-ТАРИХИЙ МАСАЛАЛАРНИНГ ЁРИТИЛИШИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11654660>

Комилова Н.Ў.

Фаргона давлат университети Табиий фанлар факультети география кафедраси в.б. доценти

Аннотация

Маҳаллий аҳолининг табиатдан фойдаланиш, уни ўрганиши ва уни муҳофаза қилиш соҳасидаги анъанавий этноэкологик маданиятининг ҳудудий жиҳатлари асосида минтақанинг ижтимоий-иқтисодий, географик-тарихий ривожланишига кўмаклашувчи илмий асосланган масалалар ёритиб берилган

Калит сўзлар

Маданий экология, этноэкологик тадқиқотлар, тарихий ёндошув, табиий – тарихий тур, товар мақсадли тур, дастур мақсадли тур, географик ландшафт, хўжалик юритиш, маданий турлар, табиат- аҳоли –хўжалик.

Этноэкологик тадқиқотлар олиб боришда мажмуали ёндашув алоҳида аҳамият касб этади, сабаби, бу тадқиқотларни бир вақтнинг ўзида табиий ҳамда ижтимоий моҳиятга эгадир. Тадқиқотда ечимини кутаётган муаммоларнинг катта қисми табиий-экологик характерда бўлсада, уларнинг ечимида ижтимоий-тарихий масалаларни ҳал этилиши катта ўрин тутди. Шунинг учун, тадқиқот ишида мажмуали қарашларни ўзида мужассамлаган тарихий ҳамда, экотизимли ёндашувларга алоҳида эътибор қаратилади .

Бугунги кунда, кишилик жамияти олдидаги экологик хавф-хатарни бартараф этиш ва ривожланишнинг барқарор йўлига ўтиш концепцияси бўйича кишилик жамиятида бир неча минг йилликлар давомида доимо ўзгариб келган, геоэкология илмий йўналишининг асосий кўрсаткичлари ҳисобланган, табиатдан фойдаланиш ва маҳсулот ишлаб чиқариш миқдори, аҳолининг сони, табиий ресурслардан фойдаланиш кўлами, табиатдаги антропоген босим миқдори, экологик ва этноэкологик ландшафт мувозанати каби кўрсаткичларни ўзгаришини макон ва замонда назорат қилиш зарурати пайдо бўлмоқда . Бу эса, ўз навбатида экологик мувозанатни сақлаб қолишга инновацион қарашлар билан бир қаторда *тарихий ёндашув* зарурлигини кўрсатади.

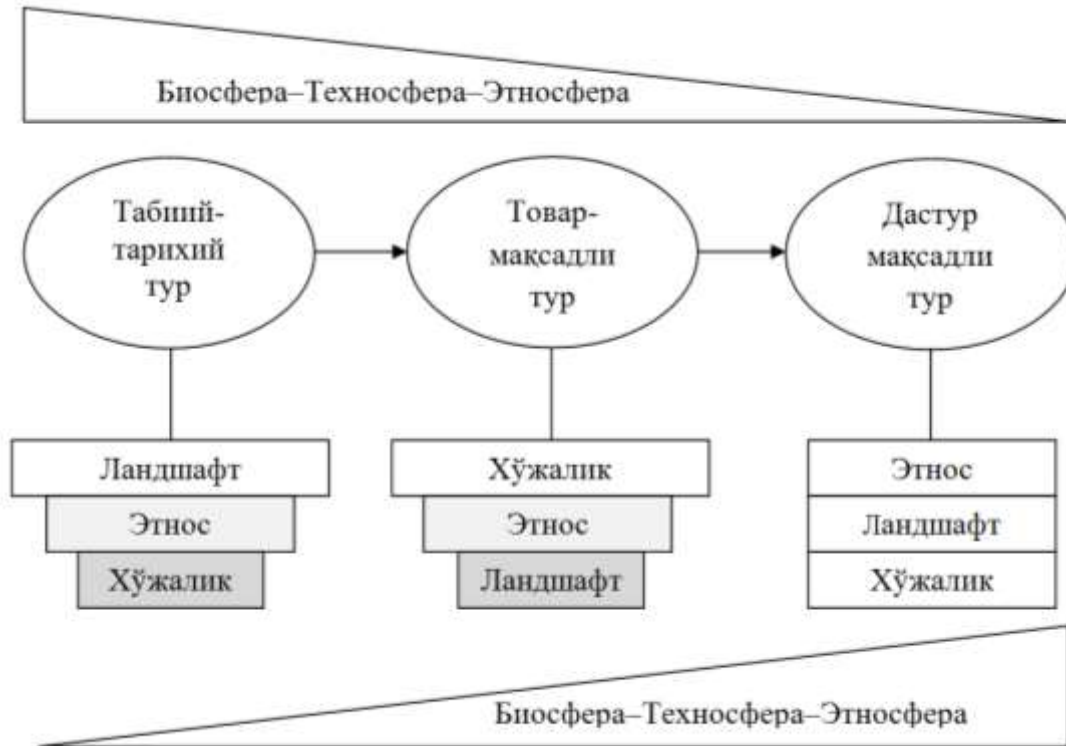
Иқтисодий ва ижтимоий географиядакишилик жамиятини худудий ташкил этиш тамойиллари, турлари ва шакли турли омиллар таъсирида ўзгариши мумкин. Бу ҳолат табиатдан, жумладан, ер ресурсларидан фойдаланиш жараёнида янада аниқроқ намоён бўлиши мумкинлигини жаҳон мамлакатлари мисолида В.А.Пуляркин томонидан асослаб берилган. Ушбу методологик асосларга таяниб, таҳлил қилинганда, минтакавий шароитда табиий ресурслардан фойдаланишни худудий ташкил этишнинг учта турини ажратиш Ю.И.Аҳмадалиев томонидан таклиф қилинган. Бу турларни ҳам, табиатдан фойдаланиш мақсадидан келиб чиқиб, шартли равишда *табиий-ташкилий, товар-мақсадли ва дастур – мақсадли* деб аталган.

Фарғона водийсида XIX аср охири ва XX аср бошларига қадар, мавжуд бўлган, худуднинг табиий имкониятлардан фойдаланишга асосланган табиатдан фойдаланишнинг дастлабки турини биз *табиий-тарихий тур* деб атадик, сабаби бу даврда масаланинг ташкилий жиҳатлари у қадар ривожланмаган. Табиатдан фойдаланишни худудий ташкил этишнинг бу турида рельеф, иқлим, тупроқ хусусиятлари, водийнинг ёпиқ ўрни ҳамда, аҳолининг миллий-этник хусусиятлари, кўникма, малака ва одатлари ҳисобга олинган. Бу тур, одатда, узок тарихий вақт давомида шаклланиб, унда тўшланган кўникма, малака ва тажрибалар табиат билан уйғун, мутаносиб алоқадорликка асосланади. Бинобарин, экологик нуқтаи-назардан қаралганда, бу тур энг мустақкам бўлиб, шу мақсадда ўрганишга арзийди.

Агар «Этнос-ландшафт-хўжалик» тизимининг ўзаро муносабатлари «геотрион»лар шаклида жойлаштирилса, асосий оғирлик юки хўжаликка тушаётганлигини, хўжаликни худудий ташкил этишда уни ландшафт кўраткичларига мувофиқ, уни талабларига мослаб, олиб борилаётганлиги намоён бўлади. Этноснинг ландшафт талабларига мос келадиган хўжалик кўрсаткичларигина «кўникма-малака-анъана» сифатида сақланиб қолинаётганлиги намоён бўлади. «Этнос-ландшафт-хўжалик» муносабатлари ривожланиб бориши билан ҳар қандай минтақада табиий ландшафтларнинг (биосфера) миқдори қисқариб, унинг ўрнини хўжалик (техносфера) кўрсаткичлари эгаллай бошлайди (1.-расм).

«Этнос-ландшафт-хўжалик» тизимидаги муносабатлар такомиллашиб боргани сари, биринчи тур ўрнини навбатдаги табиатдан фойдаланишни худудий ташкил этишнинг *товар-мақсадли тури* эгаллайди. Бу турда минтақанинг табиий имкониятлари билан бир қаторда субъектив омиллар (масалан, товар экинларига бўлган талабнинг ортиши, бегона этносларнинг ландшафтга кириб келиши) ҳам эътиборга олинади. Натижада, худуднинг

табiiй ландшафт хусусиятлари кўпроқ ўзгартирилади, илмий- техника тараққиёти ютуқларидан кенг фойдаланилади. Иқтисодий самарадорлик юқори бўлса-да, оқибатда геоэкологик муаммоларнинг келиб чиқиши учун замин тайёрланади. Бу тур Фарғона водийсида 1876 йилдан 1991 йилгача бўлган даврда мавжуд бўлган.

1.-расм. Табиатдан фойдаланишда «ландшафт-этнос-хўжалик» тизимининг ўзгариши

«Этнос-ландшафт-хўжалик» тизимининг ўзаро муносабатларини «геотрион»лар шаклидан асосий оғирлик юки ландшафтга тушаётганлигини кузатиш мумкин. Ландшафтни мажбуран хўжалик кўрсаткичларига мослаш, мелиорация ва ирригация ишларини керагидан ортикча кучайтириш, дарёлар режими ва йўналишларини ўзгартириш кузатилади. Бизнинг шароитимизда ирригация ишлари машина (насос) ёрдамида олиб борилиб, сув чиқариш мутлақо таъқиқланган ҳудудлар (масалан, адирлар) суғурилади. Экологик нуқтаи-назардан бундай ёндашувни Н.Ф.Реймерс «табиатга жарроҳлик йўли билан аралашув» деб баҳолайди ва занжир реакцияси тарзидаги экологик муаммоларни келтириб чиқаришини ёзади. Бундай турда мазкур тадқиқот учун энг муҳим бўлган жиҳат маҳаллий этнослар билан улар ҳудудига кириб келган (ёки босиб олган) «илғор» этнослар ўзаро алоқага киришадилар. Л.Н.Гумелев фикрича, «илғор, бегона

ёки келгинди» этнослар табиатдан фойдаланишдаги ўз ландшафтларида кўллаган техник жиҳатдан юқори бўлган усулларни маҳаллий этносларга ўргатиб, уларнинг ландшафтларида кўллай бошлайдилар. Бу эса, ландшафт имкониятлари пухта ўрганилмаса, фожиали экологик оқибатларга олиб келиши мумкин.

«Этнос-ландшафт-хўжалик» тизими муносабатларининг учинчи яъни «*дастур-мақсадли тури*» табиатдан фойдаланишни барқарор ривожланиш тамойилларига асосланиб, хўжалик юритаётган, илғор ривожланган мустақил давлатлар учун ҳосдир. Фарғона водийсида бу турга ўтиш мустақиллигимиздан сўнг, амалга оширила бошланди. «Этнос-ландшафт-хўжалик»нинг ўзаро муносабатларини акс эттирувчи «геотрион»ларда ҳар бир компонентга тенг миқдорда оғирлик юки тушаётганлигини кўриш мумкин. Бироқ, бу турда ҳам, биосферанинг ўрнини кўпроқ техносфера ва этносфера эгаллаб бораётганлигини чизмадан кўриш мумкин.

Бу турда барқарор ривожланишини таъминловчи ландшафтли режалаштириш, инновацион экологик лойиҳалар ҳаётга тадбиқ этилади. Бунинг учун, юқоридаги икки турни пухта таҳлил қилиб, уларнинг биринчисини ижтимоий-экологик, иккинчисини иқтисодий-технологик жиҳатдан ибратли ютуқлар дастур мақсадли тур учун танлаб олинади.

Мазкур тадқиқотни мақсади, этноэкологик маданиятни географик жиҳатларини тадқиқ этиш бўлганлигидан бу ерда табиий ва ижтимоий йўналишларни бир вақтда ўрганиш имкониятини берувчи тизимли ёндашув зарур бўлади. Сабаби, этноэкологик маданиятнинг элементлари сифатида ижтимоий, иқтисодий, табиий ва экологик кўрсаткичлар ва улар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик олинади.

Этноэкологик маданиятни ўрганишни географик билимларда дастлаб, тарихий ёндашувда кузатилгани каби районлаштириш масаласи кўриб чиқилади. Бунда «этник ҳудуд», «этник макон», «этник чегара», «этник ядро» тушунчаларига эътибор қаратилади. Бироқ, Фарғона водийси каби турли этнослар аралашиб кетган, кичик ҳудудларда юқоридаги бирликлардан фойдаланиш имконияти деярли йўқ. Шунинг учун юқоридаги бирликлардан кичик ҳудудларни ўрганиш учун «этник ядро» тушунчаси қўлланади. Этноснинг кичик бирликларини (субэтнос) ёки тарихий-этнографик районларни ажратишда мазкур этнос вакиллариини ўзига бирлаштириб турувчи *этномаданий марказлар* алоҳида аҳамиятга эга. Улар ажратилган районнинг этноэкологик маданияти шаклланган жой сифатида алоҳида ўрин эгаллайди. Кўп ҳолларда бундай масканлар илоҳийлаштирилиб, муқаддас

қадамжоларга, зиёратгоҳларга айлантирилади. Ҳар бир этноландшафт зонаси ягона табиий-тарихий ҳудуд сифатида бир-бутун, яхлит чегараларга эга район сифатида мавжуд бўлиши илмий асосланган. Мазкур зоналардаги табиий шароитни кишилиқ маданиятига таъсир этиши ва аксинча кишилиқ маданиятини табиий шароитни ўзгартиришга ўтказадиган таъсири М.Г.Левин, Н.Н.Чебоксаров (1955), Б.Андрянов (1975) томонидан ишлаб чиқилган «хўжалиқ-маданий турлар» ва «тарихий этнографик вилоятлар» тўғрисидаги концепцияда очиқ берилган.

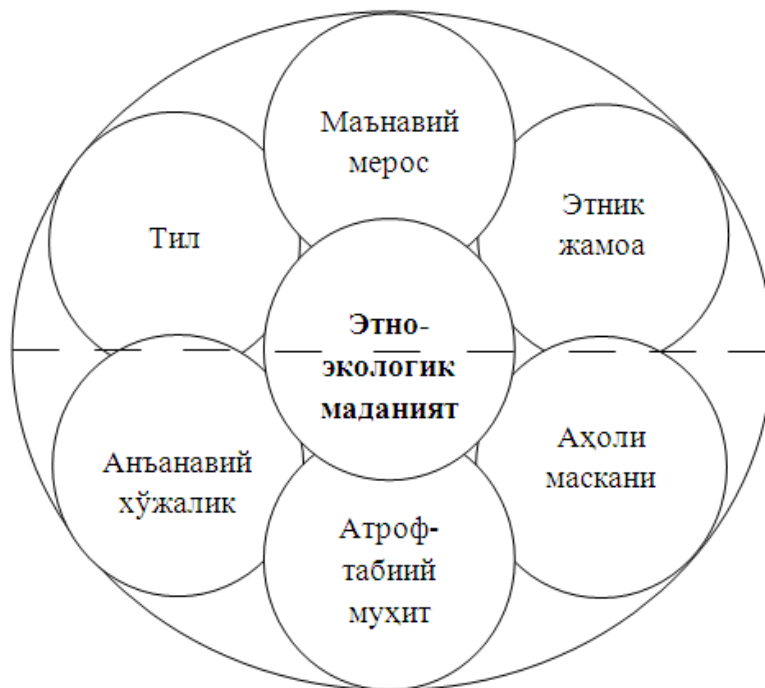
Тарихий маданий (этнографик) вилоятлар ягона тарихий тақдири, ҳамда ўхшаш ландшафтларда яшовчи халқларнинг узок йиллик ўзаро таъсирлари натижасида маълум маданий жамоада шаклланади. Бундай вилоятларда вақт ва ҳудудда маҳаллий ўзига хос хусусиятларга, умумий моддий ва маънавий маданиятга эга бўлган этник тизимлар вужудга келади. Ушбу тадқиқотда бундай тизим сифатида район, ундан кичик бирлик сифатида этномаданий ландшафт ажратилди. Тилшунос олим Н.И.Толстой (1995) томонидан фанга киритилган бу ибора бўйича, этномаданий ландшафт бу- анъанавий этник ландшафтдир. Уни ажратишнинг асосий минтақавий-маҳаллий мезонлари сифатида анъанавий табиатдан фойдаланиш шакллари ва сақланганлиги, анъанавий қурилиш ва архитектуранинг мавжудлиги, тил ва фольклор анъаналарининг сақланганлиги, анъанавий этиқодга амал қилиш, жойнинг тимсоли ва номининг сақланганлиги каби хусусиятлар олинади. Шу билан бирга, этнос вакиллари ўзининг қайси субэтник маданий қатламга мансублигини тан олиши, масофадан ёки яқинлашишига қараб марказни ўзгариб бориши тамойили эътиборга олинади. Айтайлик, Тошкентда ўзини Марғилонлик деб таништираган этнос вакили – Олтиариқ, Қўштепа, Тошлок, Ёзёвон ва хатто Қува туманларидан бўлиши, Марғилонни этник ядро сифатида тан олишини назарда тутди.

Этномаданий ландшафтни географик тадқиқ этишда, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, предметлараро ёндашув талаб қилинади. Этномаданий ландшафт компонентларини табиатшунослик ва маданиятшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ этиш мумкинлиги таклиф этилади. Мазкур тадқиқот марказга дастлаб, табиий ландшафт кўрсаткичлари қўйилади, маданиятни аниқроғи экологик маданият кўрсаткичлари периферияда ўрганилади. Этноэкологик тадқиқотларда этноландшафтни таркибига рельеф, иқлим, сув, тупроқ, ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва этник жамоа киритилади. Кейинги босқичда, объектни тизимли таҳлил қилиш мадсадида маданиятшунослик кўрсаткичлари диққат марказига олинганда табиий атроф-муҳит маданият

учун табиий географик вазият сифатида ўрганилади, унинг таркибидатабиий-муҳитдан ташқари, кишилиқ жамоси, хўжалиқ, аҳоли маскани, тил, маънавий маданият киритилади .

Этноэкологик маданиятнинг предметлараро характерини эътиборга олиб, уни тизимли тадқиқ этиш В.Н.Калуцков томонидан таклиф этилган «ромашка» модели услубидан фойдаланиш мумкин.Бу модел қуйидаги имкониятлари билан ажралиб туради, биринчидан; объектни тадқиқ этишда мажмуалиқ, бир-бутунлиқ, яхлитлиқ таъминланади, иккинчидан; юқоридаги ҳолатлар тадқиқотчини ландшафтни ўзаро ички алоқаларини эътиборга олишга йўналтиради, учинчидан; бир хил йўналишдаги тадқиқотларда, масалан: географ табиий-муҳитни, тил тизимини-диалектолог, фолькларни-фольклоршунос ўрганади. Маданий ландшафтни бир бутун ўрганишда эса, тадқиқотчи фақатгина этноландшафтнинг алоҳида олинган компонентларини эмас, балки улар ўртасидаги ички (тизимли) алоқаларни ўрганишга эътибор қаратади.

Этноэкологик маданиятни географик тадқиқ этишда, биз ҳам юқоридаги методик асосга таянган ҳолда қуйидагича кўринишдаги ўзига хос моделни ишлаб чиқдик (2-расм).

2-расм. Этноэкологик маданиятнинг таркибий қисмлари.

Этноэкологик маданиятнинг таркибий қисмларини ўрганишда ҳар бир компонентни экологик жиҳатидан аҳамиятли томонларига диққатни қаратиш зарур.

Дастлабки тадқиқотларда этноэкологик маданиятнинг моддий таркибий қисми ўрганилади. Табиий ландшафт шароити ва ресурслар этноэкологик маданиятни «*атроф-табиий муҳит*» блокада ўрганиб чиқилади. Бу босқичда бир хил экологик шароитга эга бўлган ландшафт турлари ажратиб олинади. Асосий эътибор минтақадаги табиий ландшафт кўрсаткичларига, уларнинг дифференциясига таъсир қилувчи омилларга қаратилади. Фарғона водийси шароитида бундай кўрсаткичлар сифатида рельеф шакли, тупроқ тури ва иқлим кўрсаткичлари ўрганилади. Бу турлар водийдаги этноэкологик районларни ажратиш учун асос бўлиб хизмат қилади, ҳамда анъанавий-хўжалик турларини юзага келишига сабаб бўлади. Бу асосда ажратилган этноландшафт минтақалар ва этноэкологик районлар доирасида экологик муаммоларнинг юзага келишига сабаб бўлган хўжалик (қишлоқ хўжалиги) ва этник (кўникма, малака ва анъаналар) кўрсаткичлар таҳлил этилади.

«*Анъанавий хўжалик*» юритиш тизимидан ер ва сувдан фойдаланиш маданияти ва уларнинг экологик асосига эътибор қаратилади. Бугунги кундаги экологик муаммоларнинг юзага келишига сабаб бўлаётган хўжалик кўрсаткичларидан ер ва сувдан фойдаланишнинг ҳудудий жиҳатларини этноэкологик йўналишда ўрганиш зарур ҳисобланади. Жумладан,

а) этноэкологик район ҳудудини хўжалик тармоқлари бўйича тақсимланиши, қишлоқ хўжалик ерларининг ҳудудий жойлашиши (суғориладиган ҳайдов ерлар, яйловлар, боғ ва томорқалар) нинг ландшафт кўрсаткичларига мослиги, ҳар бир этноэкологик райондаги экин майдонларининг таркиби ва уларнинг ўзгариши, табиий ландшафт кўрсаткичларига мос тақсимланиши;

б) анъанавий мелиорация ва ирригация ишларининг ташкил этилиши, тупроққа ишлов бериш ва ўғитлаш, суғориш турлари ва усулларини танлаш, навбатлашиб суғоришнинг этноэкологик моҳияти, суғориш тизимини ва маъмурий-ҳудудий бошқарувнинг ўзига хос ижтимоий географик жиҳатлари.

Анъанавий хўжалик шаклларини (деҳқончилик, чорвачилик, томорқа хўжалиги) ҳудудда қисман сақлаб қолиш этноэкологик маданиятни бошқа компонентларини ҳам сақлаб қолишга имконият яратади ва аксинча анъанавий хўжаликни бирданига вайрон қилиш бутун этноэкологик

маданиятнинг йўқ бўлишига ва фожиали этноэкологик оқибатларга олиб келиши мумкин.

Этноэкологик маданиятнинг «аҳоли маскани» блокада аҳоли масканларининг ҳудудий жойлашуви ва унга таъсир этувчи географик омиллар ҳар томонлама таҳлил этилади. Аҳоли масканларининг ҳудудий жойлашишига сабаб бўлган ижтимоий-экологик омиллар, аҳоли масканини номи ва уни этимологияси, унда табиий ва ижтимоий шароитни акс эттириши, аҳолининг этник таркиби кўриб чиқилади.

Аҳоли масканларининг конфигурацияси ва уларнинг ландшафт турига, хўжалик кўрсаткичларидан суғориш тизимига, транспортва бозор иқтисодиёти талабаларига мослиги ўрганилади. Аҳоли масканларининг экологик омиллар таъсиридаги ўзига хос хусусиятлари (улардаги кадамжолар, зиёратгоҳлар, «экологик сокинлик ҳудудлари») картографик усулда таҳлил этилади.

Этноэкологик маданиятнинг «этник жамоа» блокада -этнологик, ижтимоий-оилавий, конфессионал жihatларда ўрганиш мумкин. Ҳар қандай маданий ландшафтни ўз жамоаси бўлади, бу жамоа ландшафтнинг таркибий қисми ҳисобланиб, уни ўзини она ландшафти (боқувчи ландшафт каби) деб ҳисоблайди ва ундан фойдаланишни ташкил этади. Этносларнинг тури, демографик кўрсаткичлари, хўжаликнинг қайси тармоғида кўпроқ бандлиги каби кўрсаткичлар мазкур блокда алоҳида ўрганилади. Кейинги йилларда этник жамоанинг «жой» тимсолига муносабати, уни географик қўшиқларда ифодалаш усулларига алоҳида эътибор берилмоқда.

Этноэкологик маданият таркибидаги «тил» блоки -жамоанинг ўзи учун дунё қиёфасини яратади, маҳаллий халқ географик терминлари, топонимлар тизими орқали этномаданий ландшафтни табиий ва маданий хусусиятларини ўзида жамлайди. Жойнинг табиий-экологик хусусиятлари (рельефи, тупроғи, гидрогеологик ҳолати, ўсимлик-ҳайвонот дунёси) у жой хўжалик фаолиятига тортилгандан сўнг юз бериши мумкин бўлган экологик ўзгаришлар, у ерда яшовчи этнослар ҳақида маълумот беради. Географик терминларнинг индикаторлик функцияси ва уларни экологик мувозанатни сақлашдаги ўрнимазкур ҳудуд учун энг мақбул бўлган дарахт ва экин турларини аниқлаш каби масалалар кўриб чиқилади.

Этноэкологик маданиятнинг «маънавий мерос» блокада этносларнинг диний эътиқодий ўналишида муқаддас кадамжолар ва зиёратгоҳларнинг ҳудудий жойлашиши, экологик функцияси, диннинг экологик тавсиялари, таъқиқлари, кўрсатмалари ўрганилади.

Этноэкологик маданиятнинг тил ва маънавий компонентлари юқоридагилардан ташқари қўшимча функцияни бажариши ҳақида ҳам алоҳида кўрсатиб ўтиш зарур. Бу компонентлар этноэкологик маданиятнинг бошқа компонентларни тасвирлаш, сақлаб қолиш, макон ва замонда узатиш (ретрансляция) вазифасини ҳам бажаради. Мазкур компонентларнинг бу функцияси бизнингча, экологик таълим-тарбия жараёни, ҳамда этноэкологик маданиятдан фойдаланиб, минтақада барқарор ривожланишни таъминлаш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш билан ҳамохангдир.

Бундай методологик ёндашувда этноэкологик маданиятнинг ҳар бир компонентидан бизнинг тадқиқотимиз учун зарур бўлган, барқарор ривожланишни таъминловчи, экологик мувозанатни сақловчи жиҳатларини ажратиш олиш имконияти яратилади.

Мазкур ёндашувда тадқиқот марказига экологик мувозанатни сақловчи этноэкологик маданият намуналарини табиий ва ижтимоий географик моҳиятларини очиқ беришга ҳаракат қилинади. Бунда этносларнинг ҳаётни таъминлаш тизимидаги мослашувчанлигига эътибор қаратилди. Этносларнинг атроф муҳитга табиий, моддий, ижтимоий ва психологик мослашувчанлиги жамиятда этнодемографик, этномаданий, этноландшафт мувозанатини сақлаш ва барқарор ривожланишга ўтишнинг асоси сифатида қаралади.